

A moksa-mordvin nyelvjárások fonémarendszeréhez

1. A Nyelvtudományi Közlemények tavalyi évfolyamában (NyK. LXIX, 404–10) jelent meg Sz. Z. GYEVAJEVnak a moksa-mordvin nyelvjárások fonémaállományáról írott cikke. Tanulmányában a szerző a fonémákat, a fonológiai korrelációkat a maguk dinamizmusában mutatja be. Ez az eljárás-mód önmagában nem kifogásolható: a szinkron és egyszersmind diakron tárgyalás folytán a fonémarendszer, a fonémák egymás közötti viszonyai többoldalú, plasztikusabb megvilágítást nyernek, mint a csupán leíró avagy történeti elemzés során. Az is igaz, hogy korszerű történeti fonológiai vizsgálat nem képzelhető el a szinkron rendszer tisztázása nélkül. Ugyanakkor meg kell mondanunk, hogy ez a módszer veszélyeket is rejt magában (a szinkron és a diakron szempont keveredése, bizonyos lényeges leíró mozzanatok elsikkadása stb.). GYEVAJEV egyébként kitűnő tanulmányában előforduló ilyen jellegű következetlenségek, tévedések arra késztettek, hogy kritikai észrevételeimet, illetőleg kiegészítéseimet itt előadjam.

2.1. GYEVAJEV szerint a központi és az északnyugati nyelvjárás magánhangzó-rendszere 7 fonémából áll: $|i|$, $|e|$, $|\ddot{a}|$, $|\ddot{i}|$, $|a|$, $|u|$, $|o|$. A délkeleti és a délnyugati nyelvjárás 6 fonémát tartalmazó rendszere ettől abban tér el, hogy nincs meg benne az $|\ddot{a}|$. A központi és az északnyugati nyelvjárás 7 fonémából álló állományát három osztályú, négy nyílásfokú rendszerben vázolja fel (mindegyik csoportban vannak üres helyek):

i	—	u
—	\ddot{i}	—
e	—	o
\ddot{a}	a	—

A délkeleti és a délnyugati nyelvjárás magánhangzó-rendszerét három osztályúnak és két nyílásfokúnak tekinti:

i	\ddot{i}	u
e	a	o

2.2. GYEVAJEV megállapításaival kapcsolatban elsősorban a magánhangzók számát illetően támadhatnak kételyeink. Véleményünk szerint ugyanis az \ddot{i} egyetlen moksa nyelvjárásban sem tekinthető fonémának. Az \ddot{i} -vel jelölt hangot PAASONEN (Mordwinische Lautlehre, Mordwinische Chrestomathie stb.) a következőképpen jelöli: \ddot{a} , \hat{a} , \acute{a} , \grave{a} , \tilde{a} . Viszonylag nagy mennyiségű

szótári és szöveganyagon megvizsgáltuk az ∂ , $\hat{\partial}$ stb. [= \ddot{i}] — a továbbiakban egyszerűség kedvéért: ∂ — disztribúcióját. Vizsgálódásaink alapján a következő szabályokat állapíthatjuk meg: 1. A redukált ∂ mind az első, mind a nem-első szótagban hangsúlytalan helyzetben fordul elő. Pl. *wdāms* 'aludni', *šejār* 'egér', *ne-jāms* 'látni', *šōva* 'sovány', *tārva* 'ajak'. 2. Az ∂ a középső és felső [azaz a nem-alsó nyílásfokú magánhangzó-fonémák /e, i, o, u/ hangsúlytalan helyzetben megjelenő allofónja (a példákat l. alább). A nem-első szótagban az ∂ allofón általában az *o*, illetőleg az *e* fonéma realizációjaként jelenik meg. A redukált ∂ -nek normál mássalhangzók után *o*, jésített mássalhangzók, valamint *š*, *ž* és *č* után *e* fonémaértéke van. Pl. *šimāms* → *šimoms* 'inni', *nalķāms* → *nalķoms* 'játsszani', *nejāms* → *nājems* 'látni', *šatšāms* → *šačem* 'születni'.

Az ∂ allofón volta mellett a mondottakon kívül még a következő tényezők szólnak: a) Az ∂ váltakozik az /e/, /i/, /o/, /u/ fonémákkal: *māza ra* 'mennyi' ~ *mežū* 'was', *štārñā* 'leányka' ~ *štīr* 'leány', *kāda* 'hogyan, ha' ~ *koda* ua., *kulāms* 'meghalni', *kulī* 'ő meghal' ~ *kālān* 'meghalok'; b) A PAASONEN által ∂ , $\hat{\partial}$ stb. betűkkel jelölt redukált hangot a moksa-mordvin irodalmi nyelvben ugyanazokkal a betűkkel adják vissza, mint az /e/, /i/, /o/, /u/ fonémákat. Lássunk néhány példát: *šejār* ~ *uēep* 'egér', *mārdē* ~ *mūpde* 'férfi', *andāms* ~ *андомс* 'etet, táplál', *šmārdāms*, *šmārdāms* ~ *шумордамс* 'nyom, szorít'. A moksa irodalmi helyesírásban az /e/, /u/ stb. fonémát, illetőleg annak hangsúlytalan helyzetbeli realizációját (az ∂ , $\hat{\partial}$ stb. allofónt) olykor betűhiány jelöli. Pl. *veřga's*, *veřga's* ~ *вeрgаs* 'farkas' (fonematikusan: *veřga's*), *kāda* ~ *кoдa* 'ha' (fonematikusan: *koda*), *pāltāms* ~ *пaлтaмc* 'éget' (fonematikusan: *pultāms*). Ezekben a szóbelseji *vř-*, *kd-*, *pl-* mássalhangzó-kapcsolat a redukált ∂ hangnak a kiejtésben való elmosódását, illetőleg teljes eltűnését tükrözi. A *v-*, *k-*, *p-* a *ve-*, *ko-*, *pu-* fonémakapcsolat polifonematikus értékű realizációja. Közvetve ez a helyesírási sajátosság is az ∂ allofón státusát bizonyítja.^{1,2}

2.3. Minthogy a redukált ∂ (GYEVAJEVNÁL \ddot{i}) nem fonéma, hanem allofón, következőképp GYEVAJEVNAK fonémaosztályozási elvei sem fogadhatók el. A központi és az északnyugati nyelvjárás 6 magánhangzó-fonémája /i, e, ä, u, o, a/ korrelatív szempontból szimmetrikus (négyyszögű), a délkeleti és a délnyugati nyelvjárás 5 fonémája /i, e, u, o, a/ korrelatív szempontból aszimmetrikus (háromszögű) rendszert alkot:

<i>i</i>	<i>u</i>	<i>i</i>	<i>u</i>
<i>e</i>	<i>o</i>	<i>e</i>	<i>o</i>
<i>ä</i>	<i>a</i>		<i>a</i>

¹ A redukált ∂ , $\hat{\partial}$ stb. (GYEVAJEV: \ddot{i}) hangnak az erza-mordvinban /e/, /i/, /o/, /u/ fonémák felelnek meg, tehát ugyanazok a magánhangzók, mint a moksa irodalmi nyelvben. Igaz, egyes moksa hatásnak kitett erza nyelvjárásokban (Drakino, Sugorovo stb.) az /e/, /i/, /o/, /u/ fonémáknak, hangsúlytalan helyzetben szintén vannak, ∂ , $\hat{\partial}$, $\check{\partial}$, $\check{\partial}$ allofónjai (vö. PAASONEN, Mordvinische Lautlehre, passim; (Очерки мордовских диалектов. I, 198 kk., 298 kk.). — A moksa ∂ hangról l. még SOVIJÄRVI: MSFOu. 125: 553–66.

² HALLAP (CIFUS 163) a moksában két redukált magánhangzó-fonémával számol: ∂ , $\hat{\partial}$ [= $\check{\partial}$]. Az általa említett példákban azonban nem $\check{\partial}$ – ∂ , $\check{\partial}$ – $\hat{\partial}$, hanem $\check{\partial}$ – *e*, $\check{\partial}$ – *o* oppozícióval van dolgunk, pl. *arriems* 'laufen' ~ *ašēž arñā* 'er lief nicht', *tuma* 'Eiche' ~ *tumot* (tbsz.) L. még fent a 2.2. pontot.

3.1. Mássalhangzók tekintetében az északnyugati és a délnyugati nyelv-járás a leggazdagabb. Ezek fonémaállománya 36 egységből áll.

<i>m</i>	<i>b</i>	<i>v</i>	<i>n</i>	<i>d</i>	<i>z</i>	<i>l</i>	<i>r</i>	<i>ž</i>	<i>g</i>	
			<i>ń</i>	<i>ď</i>	<i>ž</i>	<i>ľ</i>	<i>ř</i>	<i>ẓ̌</i>	<i>j</i>	
<i>p</i>	<i>f</i>	<i>t</i>	<i>c</i>	<i>s</i>	<i>L</i>	<i>č</i>	<i>R</i>	<i>š</i>	<i>k</i>	<i>χ</i>
		<i>t'</i>	<i>č'</i>	<i>s'</i>	<i>L'</i>	<i>č'</i>	<i>R'</i>	<i>š'</i>	<i>J³</i>	

A központi nyelvjárás 33 fonémából álló rendszere ezektől abban tér el, hogy nincs meg benne a jésített *|č'|*, *|ž'|*, *|š'|* fonéma. A délkeleti nyelvjárás a központitól abban különbözik, hogy a *|J|* (GYEVAJEV: *χ*) hiányzik belőle, s van egy külön *|š'|* fonémája (vö. GYEVAJEV: i. h. 405). A zöngés zárhangok *|b, d, ě, g|* és szibilánsok *|z, ž, ẓ̌, ž'|*, továbbá az *f, c, č, č'* fonémák szőleleji helyzetben (főként eredeti szavakban) ritkán fordulnak elő.

3.2. GYEVAJEV a magánhangzók korrelációs viszonyait elég behatóan tárgyalja, a mássalhangzó-korrelációkat viszont éppen hogy érinti. A privatív, proporcionális, egydimenziós ellentétek (zöngés—zöngétlen, nazális—nem-nazális, jésített—nem-jésített stb.) közül az alábbiakban csak a moksa-mordvin mássalhangzó-rendszer szempontjából legjellemzőbbekre, a zöngés—zöngétlen és a jésített—nem-jésített korrelációkra fogunk kitérni.

3.3. A zöngésségi korreláció az északnyugati és a délnyugati nyelvjárásban a következő fonémákra terjed ki: *p-b, f-v, t-d, t'-ď, s-z, š-ž, L-l, L-ľ, R-r, R'-ř, š-ž, ṣ̌-ẓ̌, J-j, k-g*. Az *m, n, ń, c, č, č', č̣, χ* a zöngésség szempontjából nem korrelatív fonémák. A központi nyelvjárásban az *š-ž*, a délkeletiben pedig az *ṣ̌-ẓ̌, J-j* korreláció hiányzik.⁴ A zöngés—zöngétlen korreláció a zöngétlen mássalhangzóknak mondatfonetikai helyzetben bekövetkező asszimilációs zöngésülése folytán szókezdeten nem érvényesül. Pl. *od gud* (< *od kud*) 'új ház', *kal bakar* (< *kal pakar*) 'halcsont, halszálka'. — Megjegyezzük még, hogy a zöngétlen mássalhangzóknak félhosszú allofónjai vannak: *ṗ, ṑ, ṑ', ọ̄̀, ọ̄̀', ọ̣̄̀, ọ̣̄̀', ọ̣̣̄̀*.

3.4. A jésítési korreláció az északnyugati és a délnyugati nyelvjárásban a legteljesebb: *n-ń, t-ť, ď-ď', c-č, s-š, z-ž, ľ-ľ', L-L', č-č', r-ř, R-R', š-ṣ̌, ž-ẓ̌*. A labiálisoknál (*m, p, b, f, v*) valamint a *|j|, |J|, |k|, |g|, |χ|* fonémáknál nincs meg a jésítés szerinti korreláció. A központi nyelvjárás mássalhangzó-rendszere nem ismeri a *č-č', š-ṣ̌, ž-ẓ̌* korrelációt. A délkeleti nyelvjárás a központitól abban különbözik, hogy az *š-ṣ̌* korreláció megvan benne. A palatalitás szerinti korreláció palatális magánhangzók előtt *|ä, e, i|* érvényét veszti. Ezzel a szabállyal függ össze az a jelenség, hogy a jésítés szerint nem korrelatív mássalhangzóknak palatális magánhangzók előtt jésített allofónjai vannak: *ṡ, ṑ, ṑ', ọ̄̀, ọ̄̀', ọ̣̄̀, ọ̣̄̀', ọ̣̣̄̀*. Az *ṡ, ṑ* stb. allofónok keletkezését a jésítési korreláció fokozatos bővülése, kiterjedése idézte elő.

RÉDEI KÁROLY

³ GYEVAJEV *χ*-vel jelöli.

⁴ A zöngés mássalhangzók tekintetében az erza-mordvin lényegesen különbözik a moksatól. Zöngétlen *|J|, |L|, |R|, |R'|* fonémák csak egyes moksa hatás alatt álló nyelvjárásokban (Drakino, Sugorovo stb.) vannak (Очерки мордовских диалектов I, 198 kk., 298 kk.). A nyelvjárások többségében a zöngésségi korreláció csak a zárhangokat és a szibilánsokat foglalja magában.

К фонематической структуре мокша-мордовских говоров

Автор делает китические заметки к статье С. З. Деваева, опубликованной в Nyelvtudományi Közlemények (LXIX, 404—10) под заглавием: «A moksa-mordvin nyelvjárások fonémaállománya» [Фонемный состав мокша-мордовских диалектов]. Ведя спор с Деваевым, автор доказывает, что звуки, обозначенные буквами *ə*, *ɛ̃*, *ə_o*, *ɛ̃_o*, *ɛ̃* (у Деваева: *ɛ̃*) не фонема, а аллофон фонем */i/*, */u/*, */e/*, */o/*, появившихся в безударном положении. Из этого следует, что 6 гласных фонем центрального и северо-восточного говоров с коррелятивной точки зрения образует симметричную (квадратную) систему, а 5 фонем юго-восточного и юго-западного говоров с коррелятивной точки зрения — ассиметричную (треугольную) систему.

<i>i</i>	<i>u</i>	<i>i</i>	<i>u</i>
<i>e</i>	<i>o</i>	<i>e</i>	<i>o</i>
<i>ä</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	

Автор коротко занимается и самыми характерными корреляционными отношениями системы согласных мокша-мордовского языка, корреляцией озвончений и оглушений, йотированием и ие-йотированием.

Кароль Редэи